

op het vasteland van Europa voorspelde. Uiteindelijk gaat het Langeveld vooral om een totaalbeeld. Daarin komt zowel de kracht (een goede politieke antenne, een scherp oog voor financiële en economische problemen, veel inzicht in internationale verhoudingen) als de zwakte (ijdelheid, gebrek aan zelfbeheersing) in Colijns optreden naar voren.

Nu dit project met de verschijning van het tweede deel van de biografie voltooid is, kan worden vastgesteld dat Colijn en zijn biograaf het met elkaar getroffen hebben. Een politicus van deze allure verdiende het nuchter en kritisch, maar met alle begrip voor tijd en omstandigheden te worden geportretteerd. Aan Langevelds manier van schrijven is te merken dat hij plezier aan zijn onderzoek beleefde, al eist een jarenlange symbiose met zo'n figuur die 'larger dan life' was natuurlijk zijn tol. Dat de boeken van Langeveld wat minder meeslepend zijn uitgevallen dan sommigen misschien hadden gehoopt, zou wel eens kunnen komen doordat de biograaf het leven van Colijn niet spannender heeft willen maken dan het was en daarom opsmuk heeft geschuwd. De lezer moet het maar doen met de feiten en die zijn eigenlijk boeiend genoeg.

Wat wel stoort aan dit boek is het ontbreken van een zakenregister en het feit dat de titels van paragrafen niet in de inhoudsopgave zijn meegenomen. Het wordt de lezer daardoor erg lastig gemaakt terug- en vooruit te bladeren om feiten en achtergronden op één lijn te krijgen. In dit soort dingen maken Nederlandse uitgevers — *pennywise* en kennelijk niet erg in de behoeften van hun publiek geïnteresseerd — soms fundamenteel verkeerde keuzes.

Doeko Bosscher

M. Bossenbroek, *De meelstreep. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam: Bert Bakker, Stichting onderzoek terugkeer en opvang, 2001, 688 blz., ISBN 90 351 2369 7); H. Piersma, ed., *Mensenheugenis. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog. Getuigenissen* (Amsterdam: Bert Bakker, Stichting onderzoek terugkeer en opvang, 2001, 294 blz., ISBN 90 351 2370 0); C. Kristel, ed., *Binnenskamers. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog. Besluitvorming* (Amsterdam: Bert Bakker, 2002, 432 blz., ISBN 90 351 2371 9); *Idem*, ed., *Polderschouw. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog. Regionale verschillen* (Amsterdam: Bert Bakker, 2002, 448 blz., ISBN 90 351 2372 7).

In 1998 werd op verzoek van het eerste kabinet-Kok de Stichting onderzoek terugkeer en opvang (SOTO) opgericht met als opdracht de omstrede terugkeer en opvang van de slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog in Nederland te onderzoeken. Aanleiding hiertoe was de kritiek die al enkele decennia geuit wordt op de vermeende kilheid waarmee de oorlogsslachtoffers opgevangen werden. Het onderzoeksresultaat, verricht door een team van vijftig wetenschappers, is gebundeld in vier boeken. Het werk *De meelstreep* van Martin Bossenbroek wordt naar voren geschoven als het zwaartepunt van het onderzoek. In de drie andere boeken krijgen verschillende specialisten van de deelproblematieken een kans om hun visie op het onderzochte thema publiek te maken. Dit amalgaam aan artikelen is geordend onder de noemers getuigenissen (*Mensenheugenis* onder redactie van Hinke Piersma), regionale verschillen (*Polderschouw* onder redactie van Conny Kristel) en besluitvorming (*Binnenskamers* onder redactie van Conny Kristel).

Het SOTO-onderzoek als totaalproject

Een interdisciplinair samengesteld team van vijftig onderzoekers, dat zich gedurende twee jaar verdiept in het onderwerp, lijkt het ideale uitgangspunt om te komen tot een genuanceerde,

gedifferentieerde en betrouwbare historische studie. In bepaalde mate is dit resultaat ook bereikt. De vier boeken bevatten een indrukwekkend arsenaal aan bronnenmateriaal, behandelen een erg uitgestrekte waaier aan thema's en laten de problematiek vanuit verschillende gezichtspunten zien door zowel besluitvormer als omstander, buitenstaander en slachtoffer aan het woord te laten komen. Toch voldoet het project niet helemaal aan de verwachtingen. Dit is niet te wijten aan de capaciteiten van de individuele onderzoekers, maar houdt verband met de manier waarop men het project als geheel heeft willen coördineren. Martin Bossenbroek kreeg de opdracht om zijn visie op de grotendeels door anderen bijeengezochte bronnen neer te schrijven in een overzichtswerk. De drie andere boeken dienen ter uitbreiding en illustratie van Bossenbroeks opus. Dit doet vragen rijzen naar de concrete interpretatie en uitwerking van het concept teamwerk.

Het samenspel van het groot aantal onderzoekers zou de betrouwbaarheid en nuancegevoeligheid van het SOTO-onderzoek moeten waarborgen. Op het niveau van de besluitvorming wordt dit credo echter onderuit gehaald door het boek *De meelstreep*, een eenmansproject, als het zwaartepunt van het onderzoek te bombarderen en door de conclusies van Bossenbroek zelf als de besluitvorming van heel het onderzoek voor te stellen. Van teamwerk lijkt geen sprake meer en de meerwaarde die zulk een grootscheeps onderzoeksproject zou kunnen bieden, verdwijnt gedeeltelijk in een solostuk. Dit heeft twee belangrijke gevolgen.

In de eerste plaats resulteert dit in een inhoudelijke kluwen. Waar *Mensenheugenis* en in grote mate ook *Polderschouw* hun rol ter illustratie en uitbreiding van *De meelstreep* met brio op zich nemen, worden in *Binnenskamers* ook onderwerpen die al in *De meelstreep* aan bod kwamen vanuit een ander en vaak kritischer interpretatiekader belicht (bijvoorbeeld de psychologische opvang). De situatie die op deze manier gecreëerd wordt, is problematisch. Omdat Bossenbroek deze artikelen niet incorporeert in zijn argumentatieproces, vindt de aandachtige lezer hierin informatie terug die niet strookt met Bossenbroeks conclusies, wat niet enkel vragen doet stellen naar de juistheid daarvan, maar ook voor inhoudelijke verwarring zorgt. In de tweede plaats doet dit de waarde van de overige drie boeken dalen. De auteurs kunnen geen omvattende conclusies meer formuleren betreffende de grond van de problematiek en de meerwaarde van het zoeken naar een diepere samenhang tussen de verschillende deelproblemen wordt hen ontnomen. Hoe concretiseert dit zich nu? Ik verduidelijk voorgaande opmerkingen vertrekkende van de besluitvorming van Bossenbroek, de zogenaamde officiële conclusies van het SOTO-project.

Uitgaande van de opvatting dat het historisch onverantwoord is de huidige tijdgeest te spiegelen aan deze van het verleden, besluit Bossenbroek dat de opvang van de oorlogsslachtoffers in Nederland zowel op materieel als op immaterieel vlak helemaal niet ondermaats was. Naar de huidige maatstaven was de opvang wel slecht, maar in de historische context blijft deze stelling niet overeind. De lezer krijgt vooral na het lezen van de andere boeken het gevoel dat Bossenbroek het toenmalige beleid op bepaalde momenten tracht te vergoelijken. Als we zijn redenering vergelijken met zaken die in de overige boeken aan bod komen, kan zijn stelling op bepaalde punten in een ander daglicht gesteld worden.

Op materieel vlak werden volgens Bossenbroek meteen na de oorlog wel degelijk omvangrijke inspanningen gedaan om de getroffen te helpen. Dat dit niet tot in de perfectie gelukt is, heeft volgens hem alles te maken met het feit dat Nederland na de oorlog een geschonden land was. Overmacht krijgt een cruciale plaats in de redenering van Bossenbroek. In *Binnenskamers* wordt in de eerste twee artikelen echter een veel meer genuanceerde analyse gemaakt, waarin interne factoren een even groot gewicht krijgen als externe oorzaken (overmacht) en waaruit blijkt dat de Nederlandse regering een belangrijke beoordelingsfout heeft gemaakt inzake de materiële opvang.

Ook op immaterieel gebied kan Bossenbroek geen negatieve balans opmaken. In het geschetste tijdperk heersten immers totaal verschillende psychologische opvattingen, die tot gevolg hadden dat men zich niet prioritair bekommerde om individueel verdriet. Het concept volksgemeenschap is het voornaamste argument om tot dit besluit te komen. Dit houdt in dat volgens de toenmalige redenering iedereen had geleden onder de oorlog en dat dit leed het best verwerkt kon worden door de gemeenschapsbanden aan te halen in plaats van zich te focussen op individuele grieven. Bossenbroek kent een te grote waarde toe aan deze zogenaamde organische benadering van de samenleving. Zoals hij zelf aanhaalt, waren er inderdaad wel al personen die wezen op het belang van individuele trauma's en de verwerking daarvan. Bossenbroek verklaart niet waarom deze pleitbezorgers zo weinig gehoor kregen. Meer nog, Hij plaatst deze ideeën niet rechtstreeks tegenover het concept volksgemeenschap. Door dit niet te doen, geeft hij de indruk enkel te willen analyseren wat in zijn kraam te pas komt. Dit versterkt het legitimerend karakter van het boek, zeker wanneer de argumentatie van Annet Mooij in *Binnenskamers* in overweging wordt genomen. De auteur betoogt dat het een ten onrechte vermoede stelling is dat men meteen na de oorlog niet bezig was met de psychologische gevolgen voor het individu, wat de vraag opwerpt of het begrip volksgemeenschap inderdaad zulk een wijdverbreid gezag uitstraalde als Bossenbroek voorstelt.

Uit deze inhoudelijke analyse blijkt dat Bossenbroek de besluitvorming op een weinig genuanceerde wijze ter harte neemt en dat zijn visie niet door alle andere onderzoekers onderschreven wordt. Dit werpt de prangende vraag op of het SOTO-project geen verkeerde strategische keuze gemaakt heeft. Was het echt nodig met een eenzijdige conclusie als deze van Bossenbroek naar buiten te komen of had het onderzoek evenveel waarde gehad als deze door andere onderzoekers op bepaalde punten genuanceerd of zelfs gedeeltelijk in vraag gesteld zou kunnen worden? Heeft men zich hier niet te sterk laten beïnvloeden door de publieke opinie die zwart en wit meer genegen is dan grijs? Meer nog, Had men dit kunnen verhelpen? Mijns inziens zou het gelukt zijn door de specialisten ter zake aan het woord te laten over hun deelgebied en vervolgens te proberen aan de hand hiervan in een afzonderlijk boek(je), dat op grond van echt teamwerk zou worden opgesteld, de algemene conclusies te verwoorden. Deze zouden de dossierkennis en interpretatiekaders van meerdere onderzoekers kunnen absorberen en al doende een meer genuanceerde uitkomst bieden. De meerwaarde van het SOTO-project wordt dus tegen de verwachtingen in niet geboden door het geheel van de vier boeken en het teamwerk, maar wordt wel gegenereerd in de verschillende afzonderlijke artikelen.

Mensenheugenis

Mensenheugenis belicht aan de hand van getuigenissen de ervaringen van de verschillende categorieën oorlogsslachtoffers. Dit boekje schetst op een bij momenten prangende wijze het tijdsbeeld en is de ideale lectuur voor de leek om met de problematiek kennis te maken. De meest geslaagde artikelen zijn deze die de getuigenissen in een ruimere maatschappelijke context plaatsen (bijvoorbeeld het artikel over de gedwongen tewerkgestelden). Minpunt is het tekort aan analyse. De auteurs constateren de verschillen in opvang tussen de slachtoffercategorieën, maar verklaren ze niet.

Polderschouw

Polderschouw behandelt de regionale verschillen in de opvang van oorlogsslachtoffers. Elk hoofdstuk plaatst een bepaalde streek in de schijnwerper vanuit een verschillende thematische

invalshoek (bijvoorbeeld de dienst huisvesting in Rotterdam, de opvang aan het Centraal Station in Amsterdam). Deze opbouw maakt vergelijkingen onmogelijk. Interessanter zou een thematische structuur zijn met een verklaring van de regionale verschillen. In de laatste hoofdstukken van het boek worden enkele interessante gezichtspunten geopend. Met name de invloed van de verzuiling op de houding tegenover de oorlogsslachtoffers en de heropleving van het antisemitisme na de bevrijding, geven een interessant perceptiekader van de problematiek weer.

Binnenskamers

Binnenskamers beschrijft de besluitvorming door overheidsinstanties en belangengroepen en herbergt mijns inziens de meest aantrekkelijke artikelen van de vier boeken. Dit is te danken aan het feit dat de auteurs geen beargumenteerde stellingname schuwen. Naast de artikelen over de repatriëring en over de psychologische opvang, die ik hogerop al heb aangehaald, springt vooral het artikel van Wouter Veraart over de strijd om het rechtsherstel in het oog. De auteur toont hierin aan dat de Nederlandse overheid te weinig heeft ingezien dat rechtsherstel van de slachtoffers een vereiste was voor de terugkeer naar de rechtstaat en met andere woorden een primordiale kwestie was. Bossenbroek wijdt ook een hoofdstuk aan het rechtsherstel, maar legt te weinig de link tussen de manier waarop hiermee wordt omgegaan en de wijze waarop men de slachtoffers percipieert. *Binnenskamers* is tevens het ‘gevaarlijkste’ boek. Het is na de lectuur hiervan dat de hiaten in *De meelstreep* het meest zichtbaar worden; het is hier dat men op een analytisch-kritische wijze met het bronnenmateriaal durft om te springen. Kortom, het is erg jammer dat deze auteurs niet meer inspraak hadden in de algemene besluitvorming, want net als in *Mensenheugenis* en *Polderschouw* blijft het bij afzonderlijke artikelen zonder terugkoppeling naar het onderzoek als geheel...

De meelstreep

Het meest heikele punt van *De meelstreep* is de vraag naar de poging tot legitimatie van het overheidsbeleid. Enkele indicatoren hiervoor werden reeds aangehaald (met name het voortdurend zoeken naar externe verklaringsfactoren en het al dan niet bewust niet leggen van belangrijke verbanden). Daarenboven stelt de auteur wel onomwonden dat een situatie uit het verleden niet mag beoordeeld worden naar hedendaagse normen, maar vraagt hij zich niet af of er dan geen andere vergelijkingspunten zijn, die een evaluatiekader kunnen scheppen. Het plaatsen van de Nederlandse situatie in een internationale context lijkt bijvoorbeeld interessant. Waarom durft hij de opvang in Nederland niet te contrasteren met deze in bijvoorbeeld België en Frankrijk? Enkel op het vlak van de repatriëring waagt hij zich aan een korte vergelijking. Ik merk hierbij op dat de drie andere boeken op dit gebied niet veel beter scoren (enkel in het artikel van Thijs Zaalberg en Wim Willems en in dat van Annet Mooij in *Binnenskamers* wordt de situatie vanuit een vergelijkend perspectief belicht). Uit het overzicht van de verschillende deelstudies van het SOTO-project (*De meelstreep*, 612) blijkt echter dat er wel een apart onderzoek gewijd werd aan de internationale context. Het is dan ook spijtig dat dit niet meer geïntegreerd werd in *De meelstreep* en dat de onderzoekster in kwestie geen afzonderlijk artikel gepubliceerd heeft.

Dit alles impliceert niet dat Bossenbroek nergens blijk geeft van een kritische zin. Wat betreft de trage repatriëring durft Bossenbroek het beleid wel in vraag stellen. Met name de machtsstrijd tussen het departement sociale zaken en het militaire bestuur wordt naar voren geschoven als

een belangrijke verdragingsfactor. Ook zijn opmerking dat de negatieve evaluatie van de naoorlogse opvang deels te maken heeft met de te hoge verwachtingen van de slachtoffers zelf getuigt van moed. Zolang aan dit 'blaming the victim'-verhaal geen primordiale plaats wordt toegekend, moet toegegeven worden dat hierin een grond van waarheid zit.

Tot slot zou ik willen wijzen op het vormelijk aspect van het boek, dat Bossenbroek niet steeds in dank wordt afgenomen. Toegegeven, de asymmetrische opbouw vraagt een actieve lezer die de argumenten voor zijn stellingen zelf moet samenrapen uit de verschillende hoofdstukken en geeft soms dan ook de indruk dat hij met te weinig bewijsmateriaal op de proppen komt. Toegegeven, zijn gevoel voor symboliek en stilistische originaliteit tart op bepaalde momenten de grens van de geschiedkundige relevantie. Toch geeft dit het boek kleur. Vooral omdat dit onderzoek relatief veel media-aandacht en publieke belangstelling krijgt, is dit belangrijk. In deze zin kan Bossenbroek één van de voorvechters worden die een breder publiek warm maakt voor geschiedkundig werk door de stereotiepe saaiheid hiervan af te schudden...

Hanne Hellemans

P. van der Heiden, *In de schaduw van de mammoet. Het onderwijsbeleid van minister F. J. Th. Rutten (1948-1952)* (Dissertatie Utrecht 2004; Zutphen: Walburg pers, 2004, 192 blz., €29,50, ISBN 90 5730 272 1).

In 1948 trad de psycholoog Theo Rutten aan als minister van onderwijs, kunsten en wetenschappen. Hij had zich daar overigens aan willen onttrekken door op Schiermonnikoog als het ware onder te duiken, maar hij moest er toch aan geloven. Zijn aftreden in 1952 was evenmin een wonder van helderheid en daadkracht: hij wisselde ongeveer per week van mening of hij wilde aanblijven of terugkeren naar de Katholieke Universiteit Nijmegen. Het werd het laatste, waar hij overigens zijn ambtsvoorganger J. J. Gielen trof die hem bij de KVP-top juist zwart had gemaakt door Rutten af te schilderen als een soort crypto-socialdemocraat ('Er is something Rutten in the state'), wat de persoonlijke verhouding tussen beide heren er niet beter op maakte. Nu had Gielen enigszins gelijk: het beleid van Rutten hernam min of meer het spoor dat G. van der Leeuw in 1945 had ingezet, namelijk het verbreiden van de visie dat het onderwijs minder 'intellectualistisch' moest worden en meer gericht op het bevorderen van de ontplooiing van de jeugd tot volwaardige gemeenschapsmensen en staatsburgers. De beknopte boodschap van de hier te bespreken dissertatie is dat dit nobele doel doorgaans wordt verbonden aan de mammoetwet van Jo Cals, maar dat deze eigenlijk niet veel meer gedaan heeft dan in wetgeving omzetten wat Rutten bedacht had — en dan bovendien in een tijd die aanzienlijk meer financiële mogelijkheden bood dan waar Rutten rekening mee moest houden (al zijn voorstellen werden meestal eerst door Lieftinck geheel afgewezen en vervolgens uiterst minimaal door Drees toegestaan). Het centrale bewijsstuk in deze stelling is *Het Onderwijsplan* van Rutten (juli 1951 aangeboden aan de Tweede Kamer, waarop de Kamer pas in december 1952 formeel reageerde, dat wil zeggen na het vertrek van Rutten). Rutten verdient een mooie plek in de eregalerij van onze onderwijs-voorlieden, aangezien juist hij de omslag wist te bewerken van een simpel distributief beleid (het verdelen van het geld, met in achtneming van de Pacificatie) naar een constructief beleid, waarin een samenhangende visie wordt ontwikkeld op wat voor soort onderwijs aan wie moet worden gegeven en ook hoe dat moet worden gegeven. Daarmee presenteert deze dissertatie zich als een daad van eenvoudige rechtvaardigheid.